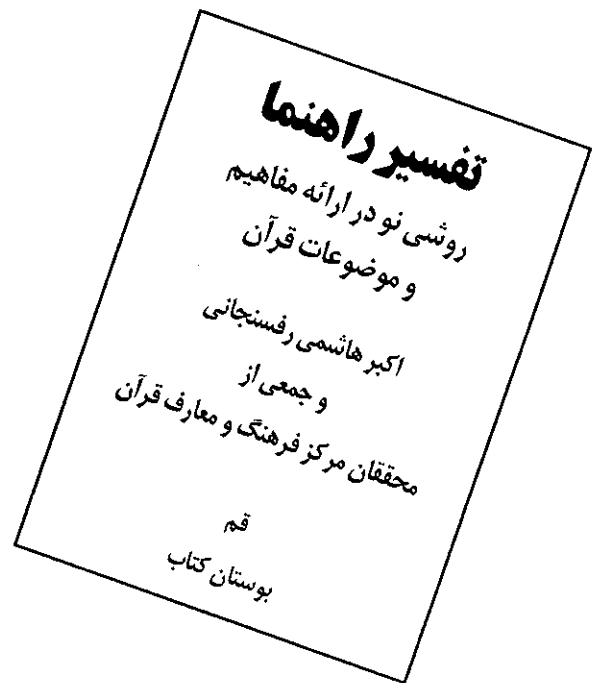

گرایش‌های تفسیری

در

تفسیر راهنما^۱

محمد عابدی

تفسیر راهنما، روشی نو در ارائه مفاهیم و موضوعات قرآن، اکبر هاشمی رفسنجانی و جمعی از محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، قم، بوستان کتاب

مقدمه

۱. گرایش‌های تفسیری

تقسیم‌های گوناگونی درباره گرایش‌های تفسیری ارائه شده است که مهمترین آنها تقسیم گلدزیهر (از مبتکران بحث روش‌ها و گرایش‌های تفسیری)^۲ تقسیم دکتر ذهبی^۳ و تقسیم آیت‌الله معرفت^۴ است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان گرایش‌های تفسیری را چنین بر شمرد:^۵ مذاهب تفسیری، مکاتب تفسیری،

سبک‌ها و سوگیری‌های تفسیری، شیوه‌های نگارش. مجموع این چهار شاخصه تعیین‌کننده نوع گرایش یک تفسیر خواهند بود.

الف) مذاهب تفسیری: هر یک از مذاهب اسلامی، قرآن کریم را براساس باورهای مذهبی خویش تفسیر کرده‌اند. اسماعیلیه به تفاسیر باطنی و رمزی، خوارج به شیوه خاص خود و مفسران شیعه هم براساس روایات اهل بیت (ع) به ظاهر و باطن قرآن و آیات مربوط به اهل بیت (ع) توجه کرده‌اند، مثلاً به عصمت پیامبران در تفسیر و ... توجه کرده‌اند؛ بنابراین مذهب مفسران در گرایش تفسیری آنان دخیل بوده است.

ب) مکاتب تفسیری: علاوه بر تأثیر مذاهب، مکاتب تفسیری هم در نوع نگرش به آیات دخیل بوده‌اند و معتزله، اشاعره، و متکلمان شیعی هر یک با گرایشی خاص به تفسیر آیات پرداخته‌اند.^۶

پ) سبک‌ها و جهت‌های تفسیری: تخصص ویژه هر مفسر در دانش خاص، یا علاقه و ذوق به یک علم یا مبحث ویژه، نیز موجب بروز تفاوت‌ها در تفسیر شده است و گرایش‌های متنوعی به وجود آمده است، مانند گرایش ادبی، فقهی، فلسفی، اجتماعی، اخلاقی، تاریخی، علمی و ... از سوی دیگر مفسران به دلیل ارتباط با شرایط و مسائل ویژه عصر خود و احساس نیازهای ویژه، به سوگیری‌های خاص تمایل پیدا می‌کنند و تفسیر آنها گویای جهت‌گیری‌های متنوع می‌شود، مانند تفسیر فی ضلال القرآن که سوگیری اخلاقی و معنوی دارد، تفسیر مبین محمدجواد مغنیه که سوگیری جهادی و سیاسی دارد و ...

ت) شیوه‌های نگارش: ذوق و سلیقه مفسران و مخاطبان تفسیر در انتخاب شیوه‌ها و گرایش به شیوه‌ای خاص نقش

۱. هدف این تحقیق معرفی گرایش‌های تفسیر راهنماست و نقد گرایش‌های مذکور فرصت دیگری را می‌طلبد.

۲. گلدزیهر، ترجمه عبدالحلیم النجار، مذاهب التفسیر الاسلامی، مکتبه الخانجی، مصر، ۱۹۵۵ م.

۳. محمدحسین ذهبی، التفسیر و المفسرون، بی‌جا، بی‌تا.

۴. محمدهادی معرفت، التفسیر و المفسرون فی توبة الغشیب، الجامعة الرضویة، مستعبه، ۱۴۱۸ ق.

۵. دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، مرکز تخصصی تفسیر، جزوه درسی، بخش گرایش‌های تفسیری، بحث گرایش‌های تفسیری به دلیل نو و جوان بودن بحث، همواره در حال تکامل است و نظریه‌های جدیدی عرضه می‌شود.

۶. تفسیر کشف‌زمخشری نمونه‌ای از تأثیر گرایش معتزلی در تفسیر است.

اساسی دارد، از این حیث تفاسیر می‌توانند ترتیبی (المیزان، مجمع البیان و...)، موضوعی (پیام قرآن، منشور جاوید و...)، مختصر یا طولانی (تفاسیر سه گانه اصفی، مصفی، صافی، شبر و...)، شرح و متن (المیزان و...)، مزجی (شبر و نفحات الرحمان نهاوندی...)، کامل (مجمع البیان)، ناقص (برخی سوره‌ها) و بالاخره گاهی جامع (قرائات، لغت، ادب، اقوال، روایات) یا تخصصی (مانند تفاسیر روایی یا ادبی) باشند.

با توجه به آنچه گفته شد به بررسی تفسیر راهنما می‌پردازیم و گرایش‌های مختلف مذکور را پی می‌جویم.

۲. تفسیر راهنما، تفسیری جامع نگر

در هر تفسیری، باورهای مذهبی، کلامی، سوگیری‌های عصری، سبک‌های پردازش و شیوه‌های نگارش تأثیر زیادی از خود بر جای می‌گذارند و این امور خود محصول عقاید، نیازها، سلیقه و تخصص علمی مفسر است.

در تفاسیر فردی به دلیل محدودیت گرایش‌های مفسر به راحتی می‌توان گرایش مذکور را شناسایی و تبیین کرد، اما در تفاسیر گروهی - از جمله تفسیر راهنما - این امر به راحتی ممکن نیست، زیرا در کار گروهی، تلاش بر لحاظ همه گرایش‌هاست. تفسیر راهنما را هم باید در شمار تفاسیر جامع نگر جای داد، زیرا تفحص در بخش‌های مختلف نشان می‌دهد این تفسیر از تمام گرایش‌ها در حد لازم بهره برده است. با این همه تحقیق حاضر نشان می‌دهد برخی گرایش‌ها (مانند گرایش اجتماعی و...) پررنگ‌تر به نظر می‌رسند. با این مقدمه به معرفی ابعاد مختلف گرایش‌های تفسیری در تفسیر راهنما می‌پردازیم.

الف) مذهب تفسیری در تفسیر راهنما

بی‌شک محققان در تفسیر راهنما بر اساس روایات اهل بیت (ع) به ظاهر و باطن قرآن و آیات مربوط به اهل بیت (ع) و انبیای الهی توجه کرده‌اند، از این رو تفسیر راهنما را باید تفسیری شیعی بر پایه‌های استوار و متقن دانست. با توجه به: منابع روایی استفاده شده التزام عملی به رهنمودهای اهل بیت در تفسیر آیات و اصولی که محققان مجموعه به عنوان اصول موضوعی پذیرفته‌اند (از جمله عصمت پیامبر اکرم و...) این ادعا را تأیید می‌کند.

آیت‌الله معرفت معتقد است: «روایات تفسیری در حقیقت راهنمای آموزشی تفسیر و بیان کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم و بطون قرآن کریم است، آنان به ما یاد می‌دهند که چگونه

قرآن را تفسیر کنیم... بطن، همین تعمق در آیات قرآن است. این برداشت‌های کلی است که هدف قرآن، پیامبر و امامان معصوم (ع) است. این برداشت‌های کلی که از آیات می‌شود و تفسیر راهنما نیز بر اساس همین برداشت‌ها شکل گرفته است، بطن و تأویل قرآن است، زیرا ما پذیرفته‌ایم که قرآن هفتاد یا هفتاد و یک بطن دارد... زیرا از یک آیه برداشت‌های عرضی یا طولی می‌شود و همه برای خود مثال صادق دارد. این شیوه کار دقیقاً کاری اساسی، زنده، پویا و استوار است که در تفسیر راهنما انجام شد. ۷ برای نمونه وی با ذکر شبهه مشرکان «مَا أُنزِلَ اللَّهُ عَلَىٰ بَشَرًا» که بشر عادی چگونه می‌تواند فرستاده غیب باشد، به بیان دو جواب قرآن می‌پردازد: نقض «وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَكِنَّا عَلَيْنَاهُمْ مَا يَلْسُونَ»^۸؛ جواب حلی «فَسئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ»^۹ «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا»^{۱۰} که از اهل کتاب پرسید، می‌داند پیش از تو هر پیامبری فرستادیم بشر بودند. وی این را اقتضای ظاهر قرآن می‌داند و می‌گوید حال پیامبر به ما می‌فرماید دنبال بطن آیه باش، امام باقر نیز چنین فرمانی می‌دهد و توضیح می‌دهد که بطن قرآن تأویل آن است و سپس با توجه دادن به اینکه «مشرکان بما هو جاهل نه بما هو مشرک و اهل کتاب بما هو عالم نه اهل کتاب منظورند» سرانجام به این بطن می‌رسد که «کل مجهول سواء كان من الاصول ام من فروع ينبغي رجوع الجاهل الى العالم» و اینکه تقلید عامی از فقیه عالم جایز است.^{۱۱}

منابع روایی مورد استفاده: گروه تفسیری برای ثبت مطالب روایی به منابعی چون تفسیر برهان، نور الثقلین، بحار الانوار، در المنثور که عمده روایات تفسیری فریقین در آنها جمع شده، توجه کرده‌اند.^{۱۲} و بیش از سی کتاب روایی در معرض مطالعه آنها قرار گرفته است.^{۱۳} متن حدیث‌ها از قدیمی‌ترین منابع رجالی خاصه و عامه دیده شده است و متن روایات به شرط مخالف نبودن با قرآن و حکم عقل و اصول پذیرفته شده عقلی گزینش شده است. گرایش مذهب تفسیری اهل بیت را در مقدمه این تفسیر هم به خوبی می‌توان مشاهده کرد: «... رسول خدا بیان کننده مقصود قرآن است. همچنین به حکم حدیث متواتر نبوی انی تارك فيكم الثقلين كتاب الله و عترتی اهل بیتی ما

۷. تفسیر راهنما از نگاه قرآن پژوهان، ص ۲۶-۳۱ (مقاله تفسیر راهنما و راهیابی به بطن‌های آن، آیت‌الله محمد هادی معرفت).

۸. انعام (۶) آیه ۹.

۹. انبیاء (۲۱) آیه ۷.

۱۰. یوسف (۱۲) آیه ۱۰۹.

۱۱. تفسیر راهنما از نگاه قرآن پژوهان، ص ۳۰.

۱۲. تفسیر راهنما، ج ۱، ص ۷۳.

۱۳. همان، ص ۷۳.

قرآن آمدند و آیات موافق را پذیرفتند و آیات مخالف را تأویل کردند، به این ترتیب گرایش کلامی (مکتب تفسیری) در تفسیر بروز کرد.

مهمترین مکاتب کلامی در تفسیر را باید گرایش کلامی معتزله،^{۱۹} اشاعره^{۲۰} و شیعه دانست. از مهمترین تفاسیر با گرایش معتزلی می توان به منتشابه القرآن و تنزیه القرآن عن المطاعن از قاضی عبدالجبار، کشاف از ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری، انوار التنزیل و اسرار التأویل از قاضی ناصر الدین بیضاوی، جامع التأویل لمحكم التنزیل از ابومسلم اصفهانی و ... اشاره کرد^{۲۱} و از تفاسیر با گرایش کلامی می توان از تأویلات القرآن ابومصور محمود بن ماتریدی، تأویلات اهل السنة (تفسیر ماتریدی)، مدارک التنزیل و حقایق التأویل عبدالله بن احمد نسفی، بیان المعانی عبدالقادر آل غاری، مفاتیح الغیب فخر رازی و ... نام برد.^{۲۲}

آنچه از گرایش شیعیان در تفسیر می توان جستجو کرد عبارت است از اعتقاد به:

توحید صفاتی و افعالی، عدل الهی، اهمیت به عقل و نقل، پذیرش حسن و قبح عقلی، انسان را آزاد به صورت الامر بین الامرین می دانند، تکلیف به مالا یطاق را نمی پذیرند، خدا را با چشم قابل مشاهده نمی دانند، به امامت دوازده امام اعتقاد دارند و پیامبران و امامان را معصوم می دانند و در تفسیر به هر دو بعد ظاهر و باطن توجه دارند.^{۲۳} از مهمترین تفاسیر با گرایش شیعی هم باید از غرر الفوائد و درر الفوائد (امالی سید مرتضی)، تبیان طوسی، مجمع البیان طبرسی تا المیزان فی تفسیر القرآن ... اشاره کرد. موارد متعدد از تفسیر راهنما نشان می دهد که مکتب کلامی

شیعه به خوبی در این تفسیر نمود یافته است، از جمله در تفسیر آیه «وَمِنَ اللَّيْلِ فَسُجِّدَ لَهُ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا»^{۲۴}

ان تمسکتکم بهما لن تضلوا»^{۱۴} و به حکم حدیث قطعی نبوی «انا مدینه العلم و علی بابها»^{۱۵} حضرت علی (ع) که شاخص ترین فرد از اهل بیت رسالت است، وارث علم رسول اکرم (ص) می باشد، طبعاً همان علمی که پیامبر خدا با آن مبهمات قرآن را تفسیر می کرد، نزد وی موجود است و ائمه اهل بیت از اولاد حضرت امیر المؤمنین علی (ع) نیز به حکم حدیث ثقلین و روایات دیگر، عدل قرآن هستند.

از این رو، روایات معتبری که از حضرت علی (ع) و سایر ائمه اهل بیت در تفسیر قرآن وارد شده، مانند روایات معتبر نقل شده از رسول خدا، حجت است و رکنی اساسی در تفسیر قرآن کریم است. بدین جهت برای درک کلام خدا از این احادیث در تفسیر راهنما بهره گیری شده است.^{۱۶}

التزام عملی با توجه به رهنمودهای اهل بیت در تفسیر: محققان تفسیر راهنما در عمل هم کوشیده اند به این گرایش وفادار بمانند، لذا بارها با رجوع به احادیث آیات را تفسیر کرده اند به گونه ای که گاه میزان استفاده از روایات در تفسیر برخی آیات چشمگیر است. برای نمونه ذیل آیه ۲۶ بقره از مجموع ۱۵ نمایه (نمایه های ۸، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، مستفاد از روایات است در ذیل آیه ۳ از سوره مائده هم به خوبی می توان از نمایه های (۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶ تا ۳۰ و ۵۳ تا ۵۵) به این موضوع پی برد. از جمله در نمایه ۵۴ می خوانیم: «ولایت علی (ع) آخرین فریضه نازل شده از سوی خداوند. الیوم اکملت لکم دینکم.» امام باقر (ع): «امر الله عزوجل رسوله بولاية علی (ع) ... و كانت الولاية اخر الفرائض فانزل الله عزوجل الیوم ...» يقول الله عزوجل ... قد اكملت لكم الفرائض^{۱۷}»^{۱۸}

ب) مکتب تفسیری تفسیر راهنما

دیدگاه های متکلمان شیعی در موارد متعدد پایه فکری و اصول خدشه ناپذیر محققان در تفسیر آیات بوده است. عقاید مسلمانان در عصر پیامبر یکدست بود، اما بعد از ایشان در مسائل اعتقادی مثل امامت و خلافت اختلاف پیدا شده، با گسترش آن، دامنه اختلاف به اموری چون صفات خدا و پیامبران هم کشیده شد و بالاخره در اواخر قرن اول و اوایل قرن دوم علم کلام شکل گرفت. مکتب معتزله را واصل بن عطاء (۸۰-۱۳۱ ق) بنیان گذاشت و مکتب اشاعره را ابوالحسن اشعری (۳۳۰ ق) ایجاد کرد. مکتب کلامی شیعه هم با عقاید خاص در مسئله امامت، عصمت و ... که از صدر اسلام به دست اهل بیت طراحی شده بود به دست شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳) سامان یافت. مکاتب کلامی برای اثبات عقاید خود سراغ

۱۴. بلاغی، آلاء الرحمن، ص ۴۴.
۱۵. غایة المرام، ص ۵۲۰، باب ۲۹.
۱۶. تفسیر راهنما، ج ۱، ص ۶۹.
۱۷. کافی، ج ۱، ص ۲۸۹، ح ۴؛ نورالثقلین، ج ۱، ص ۵۸۷، ح ۲۵.
۱۸. تفسیر راهنما، ج ۴، ص ۲۳۹.
۱۹. شهید مطهری، آشنایی با علوم اسلامی، جلد کلام و عرفان، ص ۲۷-۴۲؛ ذهبی، التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۳۶۹-۳۷۰ و ۳۸۵.
۲۰. همان، ص ۲۷-۵۰؛ التفسیر و المفسرون فی توبة الغشيب، ج ۲، ص ۴۰۶ و ۴۱۴ و ۴۱۵.
۲۱. ر. ک: التفسیر و المفسرون فی توبة الغشيب، ج ۲، ص ۴۳۰؛ ذهبی، التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۳۸۹.
۲۲. التفسیر و المفسرون فی توبة الغشيب، ج ۲، ص ۴۱۴ و ۴۱۵.
۲۳. محمد علی رضایی اصفهانی، روش ها و گرایش های تفسیری، ص ۳۹۳، جزوه آموزشی.

در حالی که اشعری‌ها معتقدند خدا پیامبر را به سبب شب‌زنده‌داری یا خودش به عرش می‌نشاند و معتزله، مکان داشتن خدا را نفی می‌کنند و می‌گویند، نشستن خدا بر عرش محال است،^{۲۵} در تفسیر راهنما چنین می‌خوانیم:

۹. دستیازی به مقامات والای معنوی (مقام محمود) ...

۱۴. راهنمایی پیامبر (ص) به کسب مقامات برتر معنوی جلوه‌ای از ربوبیت الهی برای آن حضرت.

۱۵. پیامبر (ص) نیز در مسیر کسب کمالات معنوی برتر نیازمند انجام اعمال مناسب با آن بود.

۱۶. مقام محمود جایگاهی بس ارجمند و والا در میان مقامات معنوی.

۱۹. از امام باقر (ع) یا امام صادق درباره سخن خدا «عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا» روایت شده است که فرمود: مراد از مقام محمود شفاعت است.

۲۰. حضرت علی فرمود: «... خداوند [در قیامت] مردم را در موضعی جمع می‌کند که مقام محمود (ص) در آنجاست و آن مقام محمود است»^{۲۶}. به این ترتیب روشن می‌شود که تفسیر راهنما با توجه به اصل قابل مشاهده نبودن خدا با چشم و جسم نبودن او و ... در سایه تفسیر اهل بیت: مقام محمود را مقامی معنوی لحاظ کرده است.

درباره آیه «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ * إِيَّاهُ نَاظِرَةٌ»^{۲۷} هم برخی مفسران اشعری معتقدند خدا در قیامت دیده می‌شود و روایاتی از صحیح بخاری هم این دیدگاه را تأیید می‌کند،^{۲۸} ولی معتزله ظاهر آیه را با آیه «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ»^{۲۹} در تعارض دیده‌اند و مشاهده خدا در قیامت را به صورت مجازی دانسته‌اند.^{۳۰} تفسیر راهنما با توجه به اصول شیعی نگاه به خدا را به معنای چشم دوختن به ثواب الهی (نمایه ۳)، چشم امید به خدا داشتن (نمایه ۳)، نظر به پروردگار بدون اینکه برای او کیفیتی و یا حد محدودی باشد (نمایه ۴ حدیث رسول اکرم)، انتظار ثواب (نمایه ۵، حدیث امام رضا) دانسته‌اند.^{۳۱}

پ) سبک‌های تفسیری

تنوع در تخصص محققان تفسیر راهنما، محصولی را در پی داشته که آکنده از تمام گرایش‌های لازم در تفسیر است. در تفسیر راهنما هم می‌توان گرایش ادبی را دید، هم فقهی، فلسفی، اجتماعی و ... با این همه برخی از سبک‌ها بیشتر مورد توجه واقع شده است از جمله اجتماعی، کلامی و ...

۱. گرایش ادبی

صاحبان این گرایش از راه تجزیه و ترکیب جملات، به

پژوهش در الفاظ و معنای آیات می‌پردازند و از (صرف، نحو، بلاغت، بدیع، معانی و ...) سود می‌برند و معتقدند قرآن به زبان عربی است و برای فهم آن باید از این ابزار سود برد. مهمترین کتب تفسیری با گرایش ادبی عبارتند از: مجمع البیان و جوامع الجامع طبرسی، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل زمخشری، املاء ما من به الرحمن من وجوه الاعراب و القرائات فی جمیع القرآن از ابی البقاء العکبری، تفسیر تبیان و ... (محققان تفسیر راهنما از کتاب مجمع البیان و ... در روند تحقیق خود سود برده‌اند).

تجزیه و ترکیب، واژه‌شناسی و لغت‌یابی، فصاحت و بلاغت، لغات هم معنا و ... از موضوعات مورد توجه در این گرایش است. برای نمونه زمخشری درباره آیه «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ * إِيَّاهُ نَاظِرَةٌ»^{۳۲} از مقدم شدن مفعول (الی ربها) انحصار را نتیجه می‌گیرد یعنی در رستاخیز فقط به پروردگارشان نگاه می‌کنند، آن‌گاه اشکال و وجوای مفصل درباره انحصار نگاه به خدا و معنای آن (چشم دوختن مردم در قیامت به نعمت و کرامت خدا، نه قیافه ظاهری خدا) می‌دهد.^{۳۳}

تفسیر راهنما هر چند با روش ادبی نگاشته نشده است، اما هم منابع استفاده شده و هم نکته‌های بدیع ادبی گرد آمده در آن از دخالت این گرایش در فهم آیات پرده بر می‌دارد و به بیانی ادبیات نه به عنوان روش، بلکه به عنوان گرایش تفسیری در تفسیر راهنما به کرات دیده می‌شود، از جمله در تفسیر همین آیه در تفسیر راهنما می‌خوانیم:

۱. «چهره تابناک مؤمنان در روز قیامت، تنها متوجه خدا بوده و آنان مجذوب جمال اویند «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ * إِيَّاهُ نَاظِرَةٌ». تقدم «إِيَّاهُ نَاظِرَةٌ» می‌تواند برای افاده حصر باشد.

۲. مؤمنان در روز قیامت تنها به لطف و ثواب الهی چشم دوخته‌اند «إِيَّاهُ نَاظِرَةٌ». برداشت یاد شده مبتنی بر حذف

۲۴. اسراء (۱۷) آیه ۷۹.

۲۵. گل‌زهر، مذاهب التفسیر الاسلامی، ص ۱۲۳.

۲۶. تفسیر راهنما، ج ۱۰، ص ۲۱۱-۲۱۴.

۲۷. قیامت (۷۵) آیه ۲۲ و ۲۳.

۲۸. صحیح بخاری، کتاب التوحید، باب قوله تعالی «وجوه یومئذ».

۲۹. انعام (۶) آیه ۱۰۳.

۳۰. مذاهب التفسیر الاسلامی، ص ۱۲۵-۱۲۷.

۳۱. تفسیر راهنما، ج ۱۹، ص ۵۶۵ و ۵۶۶. گفتنی است علامه طباطبائی «نظر قلبی و رویه القلب بحقیقه الایمان» معنا می‌کند. (المیزان، ذیل آیه).

۳۲. قیامت (۷۵) آیه ۲۲ و ۲۳.

۳۳. کشاف، زمخشری، ج ۴، ص ۶۶۲.

مضاف است، تقدیر آن چنین می باشد: «الی ثواب ربها ناظره».
 ۳. چشم امید مؤمنان در قیامت تنها به خداست ...»^{۳۴}.
 این نمایه ها به خوبی از گرایش ادبی در این تفسیر پرده بر می دارد، هر چند بجا بود به منابع گرایش ها هم اشاره می شد.

۲) گرایش فقهی

قرآن کریم آیات متعددی درباره احکام تکلیف بشر دارد. ۳۵ هر چند در عصر پیامبر به این آیات عمل می شد، اما در عصر بعدی اختلافاتی پیدا شد که مفسران با وجود امام علی و اهل بیت مشکلاتتان را حل می کردند^{۳۶} و این سرآغاز تفسیر موضوعی فقهی (فقه القرآن) بود که تا کنون تداوم یافته است. اما با پیدایش مذاهب فقهی از قرن دوم به بعد، هر مذهبی به تفسیر آیات الاحکام پرداخت و گاه برخی به تأویل روی آوردند و در این راه به افراط افتادند.^{۳۷} در این گرایش به آیاتی می پردازد که با زندگی مسلمانان سر و کار دارد و تکلیف شرعی آنان را بیان می دارد. این تفسیر بر اساس مبانی ای است که مفسر در فقه و اصول مذهب خود پذیرفته. مفسر با گرایش فقهی مسائل را می فهمد و همتش به استنباط احکام شرعی فرعی عملی از آیات است. در این میان مفسر شیعی بر اساس مذهب اهل بیت عمل می کند و آیات الاحکام را با روایات آنان تفسیر می کند، البته از دیگر قراین عقلی هم سود می برد. احکام القرآن راوندی، زبدة البیان فی احکام القرآن مقدس اردبیلی، کنز العرفان فاضل مقداد و ... از این گونه تفاسیرند.

برخی از آیات که گرایش فقهی شیعی را در تفسیر راهنما نشان می دهند عبارتند از آیات متعه^{۳۸}، خمس^{۳۹}، حج تمتع، وضو^{۴۰} و ... علاوه بر این، محققان با عنوان «احکام» در طول تفسیر، نکته های فقهی را مشخص کرده اند که جملگی مبتنی بر مبانی فقهی شیعه است، برای نمونه در ذیل آیه ۲۴ نساء با عنوان احکام، نمایه های ۱، ۲، ۳، ۴، ۶، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۲۲، ۲۳، ۲۴ و ۲۵ و عنوان ازدواج (احکام-۱)، ۴، ۶، ۷، ۸، ۱۴، ۱۹، ۲۲، ۲۳، ۲۵، احکام- موقت: ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۲۰، ۲۴؛ با دو خواهر ۱۴؛ با غیر مسلمان ۲۲؛ با محارم ۴، حرام ۱، ۴؛ در ادیان ۷؛ در اسلام ۷؛ اهمیت ۵؛ شرایط ۸؛ شرایط صحت ۱۴؛ معاهده ۲۵؛ مهریه ۸، روابط جنسی (محدود، ۵)، زن (حقوق، ۱۵)، کنیز (استمتاع ۲)، لذاذ (حرام ۱؛ مجاز ۲)، محرمات (۱، ۴، ۹)، مصرف سال (حرام ۹)، مهریه (احکام- ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶) قابل مشاهده اند.^{۴۱}

علاوه بر چنین حجمی از مسائل فقهی به نمونه هایی از نمایه ها توجه می کنیم:

۱۱. مشروعیت ازدواج موقت (متعه) «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ». پرداخت مهریه، مشروط به استمتاع شده و مراد از استمتاع، ازدواج موقت (متعه) است، زیرا پرداخت اجرت و مهریه در عقد دائم منوط به استمتاع و بهره گیری جنسی نیست. برداشت فوق را فرمایش امام باقر(ع) تأیید می کند که در پاسخ سؤال از ازدواج موقت فرمود: نزلت فی القرآن «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَتَأْتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ قَرِيبَةً»^{۴۲}.

۱۲. وجوب تعیین مقدار مهر در ازدواج موقت ...
 ۱۳. وجوب پرداخت اجرت (مهریه) در مقابل بهره گیری جنسی از زنان در ازدواج موقت.
 ۱۴. تعیین مقدار مهر در ازدواج موقت شرط صحت عقد ...

۱۶. جواز تغییر مقدار مهر (کم یا زیاد کردن) و یا بخشیدن آن با رضایت طرفین ...
 ۲۰. تشریح ازدواج موقت و مقررات آن برخاسته از علم و حکمت خداوند ...

۲۴. جواز تمدید مدت و افزودن مهریه زن در ازدواج موقت پس از پایان مدت آن^{۴۳}.

درباره آیه وضو هم گرایش فقهی شیعی در تفسیر راهنما کاملاً مشهود است و محققان با بهره گیری از اصول و قواعد و روایات اهل بیت(ع) تفسیری دقیق و مستحکم ارائه می دهند و ۴۵ نکته استخراجی از این آیه به دست می آورند که عموماً مؤید گرایش فقهی شیعی است:

۲. تمام اجزای دست، بین آرنج تا سر انگشتان، باید برای وضو شسته شود «فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ». «الی المرافق» توضیح و توصیف برای «أیدیکم» است، نه

۳۴. تفسیر راهنما، ج ۱۹، ص ۵۶۵-۵۶۶.

۳۵. فاضل مقداد، کنز العرفان، ج ۱، ص ۵. برخی تعداد این آیات را ۵۰۰ تا ۲۰۰۰ دانسته اند.

۳۶. مانند آیه ۲۳۳ (حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ) و ۱۵ و جمله «وَفَصَلُّهُ لَتَلُوْنَ شَهْرًا» که امام علی(ع) برای عمر تفسیر کرد.

۳۷. تاریخ التشريع الاسلامی، السبکی والسایس والبریری، ص ۲۸۱؛ التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۲۴.

۳۸. نساء (۴) آیه ۲۴،

۳۹. انفال (۸) آیه ۴۱.

۴۰. مائده (۵) آیه ۶۵.

۴۱. تفسیر راهنما، ج ۳، ص ۳۲۷ و ۳۳۸.

۴۲. کافی، ج ۵، ص ۴۴۸، ج ۱؛ نورالثقلین، ج ۱، ص ۴۶۷، ح ۱۷۱؛ تفسیر برهان، ج ۱، ص ۳۶۰، ح ۱.

۴۳. تفسیر راهنما، ج ۳، ص ۳۳۴-۳۳۷.

قید برای «فَاغْسِلُوا» یعنی دست‌ها را بشویید و مراد از دست‌ها، دست‌تأمیج و یا تا کتف نیست، بلکه دست‌تأمرفق مقصود است. مؤید برداشت فوق‌فرمایش امام باقر(ع) است که در توضیح آیه فوق‌فرمود: ... و لیس له ان یدع شیئاً من یدیه الی المرفقین الا غسله لان الله یقول «اغسلوا ووجوهکم وایدیکم الی المرافق ...» ۴۴، ۲۵

۳۸. لزوم وضو گرفتن برای نماز بعد از بیدار شدن از خواب «إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ». امام صادق(ع) در پاسخ سؤال از معنای «إِذَا قُمْتُمْ» در آیه فوق‌فرمود: اذا قمتم من النوم ... ۴۶، ۴۷

همین‌طور درباره آیه ۲۸۲ بقره تفسیر راهنما توانسته ۶۲ برداشت و فیش ارائه دهد.

۳) گرایش فلسفی

بحث از وجود و مباحث آن در حوزه فلسفه جای می‌گیرد. برخی محققان چون فخر رازی و غزالی افکار فلسفی - که به ویژه از عصر منصور و مأمون عباسی با ترجمه آثار یونانی، هندی و فارسی آغاز شد - را در تعارض با اسلام دیدند. ۴۸ در عین حال گروهی چون فارابی، بوعلی، ملاصدرا با استقبال از فلسفه آن را گسترش دادند و با آیات قرآن هماهنگ خواندند. ۴۹ توجه به تفسیر آیات مربوط به هستی و آیات متشابه و ... از ویژگی این روش است و از روش اجتهادی و عقلی استفاده می‌شود. تفسیر ابن سینا و التفسیر القرآنی و اللغة الصوفیه فی فلسفة ابن سینا نوشته حسن عامی در شرح مبانی تفسیری بوعلی از کتب تفسیری با گرایش فلسفه مشاء است. از گرایش اشراقی هم باید به مجموعه آثار شیخ اشراق مراجعه کرد. اما تفاسیر متأثر از حکمت متعالیه عبارتند از: باید تفسیر القرآن الکریم صدر المتألهین و اسرار الآیات وی، تحفة الابرار فی تفسیر القرآن، تفسیر رضوان ۵۰ و بالاخره المیزان فی تفسیر القرآن. مهمترین آیات مطرح در گرایش مذکور عبارتند از: اثبات وجود خدا و استدلال‌های مختلف آن، حقیقت وجود خدا و صفات او، توحید و مراتب و مراحل آن، مسئله نفس، عقل، علیت، اعجاز و ... ۵۱ برای نمونه از آیات:

«اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ» ۵۲ و «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَ ...» ۵۳ می‌توان یاد کرد.

برای نمونه ذیل آیه ۳۵ نور در تفسیر راهنما ۲۵ نکته ذکر شده است که در مواردی به ذات خدا، صفات او و ... اشاره دارند، از جمله:

۲. وجود خداوند ظاهر و آشکار است ... در تعریف نور آمده است ظاهر بنفسه و مظهر لغيره ...

۳. خداوند هستی بخش جهان آفرینش است ... مبنی بر اینکه مقصود از نور معنای کنایی و مجازی آن باشد، یعنی نور وجود، چرا که جهان بدون هستی بخشی خدا در ظلمت و تاریکی عدم محض خواهد بود.

۴. وجود جلوه‌گری جهان آفرینش، پرتوی از نور خداوند است.

۸. نور خداوند ذاتی و به دور از هر گونه تیرگی است ... برداشت یاد شده براساس دو نکته‌ای است که در تشبیه نور خدا وجود دارد: مایه نور، بدون دخالت عامل خارجی (عامل آتش‌زا) مشتعل و نورافشان است (و کولم تمسسه نار)، این حکایت از آن دارد که نور خدا از خود اوست و به سبب عامل خارجی نیست؛ نور چراغ همچون ستاره‌ای درخشان بسیار پرفروغ و شفاف است و این بیانگر این حقیقت است که نور خدا از هر گونه تیرگی منزه است.

۱۵. نور خداوند نهایت شدت و روشنایی و عاری از هر گونه ظلمت و تاریکی است ...

۱۶. ذات خداوند حقیقتی دست‌نیافتنی و غیر قابل شناخت است برای بشر. برداشت یاد شده براساس این دو نکته‌ای است که در تشبیه نور خدا وجود دارد.

- به جای تشبیه ذات خدا، یکی از صفات او - که نور باشد - مورد تشبیه قرار گرفت، در حالی که آیه شریفه در مقام معرفی خود خداوند است.

- نور خدا - که امری نامحسوس است - به چند چیز محسوس و قابل شناخت برای همگان تشبیه شده است؛ بنابراین ذات خدا شناختنی نیست و آنچه قابل شناخت است، صفات او می‌باشد.

۴۴. کافی، ج ۳، ص ۲۶، ح ۵؛ تفسیر برهان، ج ۱، ص ۴۵۱، ح ۷.

۴۵. تفسیر راهنما، ج ۴، ص ۲۵۷.

۴۶. تهذیب، ج ۱، ص ۷، ح ۹، ج ۱؛ تفسیر برهان، ج ۱، ص ۴۵۰، ح ۱.

۴۷. تفسیر راهنما، همان، ص ۲۶۳.

۴۸. از معاصران دکتر ذهبی در التفسیر و المفسرون این گرایش را نوعی تأویل خطرناک می‌داند (التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۱۸) و شیخ خالد عبدالرحمن العک تالشی برای فهم صفات خدا توسط مفسران با فلسفه را گناهی بزرگ می‌خواند ... (اصول التفسیر و قواعد، ص ۲۳۴).

۴۹. ر. ک: منبع پیشین به نقل از: رضایی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ص ۳۹۹.

۵۰. دائرةالمعارف تشیع، ج ۳، ص ۱۸۳ و ۱۸۵ به نقل از روش‌ها و گرایش‌ها، ص ۴۰۱.

۵۱. همان، ص ۴۰۲.

۵۲. نور (۲۴) آیه ۳۵.

۵۳. حدید (۵۷) آیه ۳.

۱. آل عمران، آیه ۲۰۰ و ... (روابط اجتماعی مسلمانان، صبر و مقاومت در برابر دشمنان، عوامل پایداری مسلمانان، روابط دینی، حراست از مرزها و ...).
  ۲. آل عمران، آیه ۱۰۳ (وحدت امت اسلامی) که ۳۳ فیش و برداشت ارائه شده است.
  ۳. نساء، آیه ۱۰۱ ... (ارتباط با ملل دیگر و اصل نفی سبیل در سیاست خارجی).
  ۴. آیات مربوط به حکومت اسلامی.
  ۵. آیات مربوط به امر به معروف و نهی از منکر.
  ۶. آیات مربوط به بهداشت فردی و اجتماعی، همکاری و تعاون، جهاد اسلامی، آزادی انسان، مبارزه با استبداد، تعلیم و تربیت و ... مانند آیه ۲۰۰ از سوره آل عمران. نمونه‌ای از آیات مذکور را بیان می‌کنیم.
  ۷. آل عمران، آیه ۱۱۸-۱۲۳، روابط مسلمان‌ها با بیگانگان، ضرورت هوشیاری در برابر دشمنان.
  ۸. مؤمنون آیه ۲۴، پیامبران و رویارویی طبقه اشراف با آنان، اعتقادات کافران به پیامبران، مخالفت اشراف با نوح ...
  ۹. نور آیه ۵۵، آرامش اجتماعی، عوامل پیروزی، زمینه حاکمیت، خلافت انبیاء، حاکمیت شیعیان، وعده پیروزی، امنیت صالحان و ...
- به ذکر نمونه‌ای بسنده می‌کنیم. تفسیر راهنما ذیل آیه «یا ایُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»^{۵۴} نکته را یادآور می‌شود که عموماً گویای گرایش اجتماعی (در ابعاد مختلف آن) اند، از جمله:
۱. «۳». مؤمنان موظف به پایداری و مقاومت در برابر دشمنان سر سخت و ستیزه جو.
  ۲. لزوم بردباری و تحمل متقابل در بین مؤمنان ...
  ۳. مؤمنان موظفند یکدیگر را به صبر و شکیبایی در برابر مشکلات ترغیب کنند.
  ۴. مؤمنان موظف به برقراری ارتباط و پیوند و هماهنگی با یکدیگر ...
  ۵. حراست و پاسداری از حدود و ثغور وطن اسلامی وظیفه همگانی مؤمنان ...

۵۴. تفسیر راهنما، ج ۱۲، ص ۲۷۱-۲۷۴.

۵۵. آیت الله معرفت شیخ محمد عبده را رهبر این مدرسه می‌داند (التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۵۳).

۵۶. ذهبی نقدهایی بر این گرایش دارد. (التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۵۴۷-۵۵۰). در مقابل آیت الله معرفت از موافقان این گرایش است (التفسیر و المفسرون فی ثوبه الغیب، ج ۲، ص ۴۵۳).

۵۷. محمدعلی رضایی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ص ۴۵.

- این شناخت نیز در محدوده شناخت محسوسات میسر است.
۲۲. امکان شناخت اوصاف خدا از طریق تشبیه و تمثیل و ...
  ۲۳. علم خداوند فراگیر همه پدیده‌های جهان است ...
  ۲۴. مشیت خدا بر هدایت مردمان به نور خویش، برخاسته از علم فراگیر است ...^{۵۴}.
- مطالب گوناگونی هم در نمایه‌های پایانی آمده است.

۴) گرایش اجتماعی

نهضت گرایش اجتماعی در تفسیر قرآن را به تعبیری می‌توان به قرون اخیر و حرکت اجتماعی سید جمال الدین اسدآبادی و محمد عبده دید. ۵۵ تفاسیر المنار، مراعی، فی ظلال القرآن، محاسن التأویل، المیزان، نمونه، پرتوی از قرآن، الکاشف، من وحی القرآن ... هم در این گرایش جای می‌گیرند،^{۵۶} برخی ویژگی‌های این گرایش عبارت است از:

پرداختن به آیاتی که مسائل اجتماعی را بیان می‌کنند؛ توجه به مشکلات مسلمانان در عصر خود؛ تلاش برای اخذ عقاید از قرآن و توجه کمتر به گرایش فلسفی، مذهبی، ادبی، فقهی؛ جهت‌گیری‌های عصری در باب جهاد با دشمنان، استعمارگران، وحدت آفرینی و ...؛ تأکید بر آموزه‌های تربیتی و ارشادی قرآن؛ اهمیت دادن به عقل در تفسیر و استفاده از روش علمی؛ دوری از اسرائیلیات و روایات خرافی و جعلی و ...؛ به کار بردن بیانی شیوا، ساده، موجز و قابل فهم برای عموم؛ پاسخگویی به شبهات و اشکالات مخالفان قرآن و اسلام؛ تأویل یا مجاز داشتن ظواهر آیاتی که با حقایق ثابت شرعی و عقلی و علمی منافات دارد؛ داشتن روحیه اجتماع‌گرایانه و تفسیر از زاویه اجتماعی نه فردی؛ تطبیق سنن اجتماعی آیات قرآن بر نیازهای عصر و پرهیز از تقلید در تفسیر.^{۵۷}

مطالعه دقیق تفسیر راهنما نشان می‌دهد، در میان تمام گرایش‌ها، این گرایش بیش از همه توجه محققان را برانگیخته است.

شرایط ویژه‌ای که محققان در آن به سر می‌برند یعنی بروز انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت اسلامی، نیاز به پاسخگویی دین به هزاران پرسش کاربردی و نظری در عرصه دین را روشن می‌کند. این تفسیر در موقعیتی ارائه می‌شود که بیش از هر زمان به اخذ پاسخ‌های سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، اقتصادی، علمی ... از قرآن احساس نیاز می‌شود^{۵۸} از این رو تفسیر راهنما کوشیده است به نیازهای متنوعی پاسخ دهد. برخی از آیات که گرایش اجتماعی در آنها بیشتر در تفسیر راهنما لحاظ شده عبارتند از:

داشته باشد، انتظار ما از تفسیر راهنما که تفسیری جامع با گرایش های متنوع است، به تفسیری تخصصی با روش تاریخی خواهد انجامید نه گرایش تاریخی، موضوعی که محققان نیز ادعای آن را ندارند.

ت) شیوه نگارش

شیوه نگارش هم گویای گرایش های متعددی است، از این روی در بخش گرایش ها باید مورد توجه قرار گیرد. در این بحث می توان از موارد زیر یاد کرد.

۱) **ترتیبی یا موضوعی**: مرکز فرهنگ و معارف قرآن در مقدمه ضمن تشریح تفسیر ترتیبی و موضوعی و روش های هر یک سرانجام به این نتیجه می رسد که «روش دیگر، تفسیر سیستمی موضوعی است. این روش بر خلاف روش های پیشین که با هر یک از موضوعات همچون دائرةالمعارفی موضوعی به مسائل آن پاره پاره نظاره می کند و هر یک را بدون ارتباط با دیگر موضوعات تحقیق و ارزیابی می نماید، براساس موضوعات مرتبط و منسجم با هم بررسی می گردد و به طور سیستماتیک و سازواره عرضه می گردد... این روش در اصطلاح دیگر به تفسیر موضوعی ارتباطی نام گرفته اس»^{۶۴}.

شیوه ای که تفسیر راهنما براساس آن تنظیم شده ترتیبی (از حمد تا آخر قرآن) است، با این تفاوت که نخست آیه، سپس مطالب قابل استفاده از ظاهر آیه یا روایات یا شأن نزول آمده است و اگر برداشتی نیاز به استدلال داشته، به طور مختصر بیان شده

۵۸. آیت الله سبحانی معتقد است: درباره تفسیر راهنما باید بگویم... ریشه این حرکت را باید در حرکتی جست که مرحوم طباطبائی آغاز کرده بود. ایشان قبل از دیگران به مسائلی پرداخت که دیگران به آن توجه نداشتند و در تفسیر المیزان به مسائل اجتماعی و مانند آن پرداختند. این حرکت موجب شد حرکت های تفسیری در حوزه علمیه رشد کند و اجتماعاتی برای تفسیر قرآن پدید آید. یکی از همین اجتماعات تفسیری، گروه محققان «تفسیر راهنما» است که ثمره اش چنین تفسیر مبارکی است. تفسیر راهنما در نگاه قرآن پژوهان، ص ۱۲ از آیت الله جعفر سبحانی.

۵۹. تفسیر همیاشی، ج ۱، ص ۲۱۲، ح ۱۷۹؛ بحار الانوار، ج ۲۴، ص ۲۱۶، ح ۸.

۶۰. تفسیر راهنما، ج ۳، ص ۲۶۷-۲۶۹.

۶۱. درآمدی بر بازخوانی روشی نوین در تفسیر قرآن؛ تفسیر راهنما از نگاه قرآن پژوهان، ص ۴۷؛ عبدالمجید محادیخواه، تفسیر راهنما و نهادینه سازی قرآن پژوهی در حوزه های علمی.

۶۲. همان، ص ۴۶-۴۸.

۶۳. تفسیر راهنما، ج ۱۲، ص ۲۷۳ و ۲۷۵.

۶۴. تفسیر راهنما، ج ۱، ص ۴۷ و ۴۸.

۱۰. صبر و شکیبایی زمینه ای برای استحکام پیوندهای اجتماعی ...

۱۵. ایجاد پیوندهای اجتماعی در جامعه ایمانی، نشانه پرهیز کاری مؤمنان ...

۱۹. پیروزی و سعادت جامعه ایمانی در گرو ایجاد پیوند و ارتباط با یکدیگر.

۲۲. خودداری از گناه، امر به معروف و نهی از منکر و آمادگی برای دفاع از ائمه و وظیفه مؤمنان.

امام صادق ۷ درباره «اصبروا» فرمود عن المعاصی و درباره «واتقوا» فرمود «امروا بالمعروف و انهوا عن المنکر» و درباره «رابطوا» فرمود «... و نحن الرباط الالذنی فمن جاهد عنا فقد جاهد عن النبی (ص) ...»^{۶۵}.

همین طور محققان با عنوان جامعه به آثار روابط اجتماعی (۱۹)، دینی (۱۵)، روابط اجتماعی (۱۰ و ۱۵)، سعادت دینی (۱۹) و ... توجه کرده اند.

۵) گرایش تاریخی

واقعیات موجود نشان می دهد بخش عمده ای از آیات الهی به موضوع تاریخ اختصاص دارد، به گونه ای که برخی محققان معتقدند $\frac{3}{4}$ قرآن را مطالب تاریخی تشکیل می دهد.^{۶۱} هر چند تفسیر راهنما از این گرایش خالی نیست، اما به نظر می رسد در ابعاد چهارگانه تاریخ (فلسفه تاریخ، تاریخ نگاری، جامعه شناسی تاریخ و روش شناسی تاریخ) به دلیل نبود محققان متخصص نگرشی ضعیف را شاهد هستیم، برای نمونه در آیات اول سوره ضحی بحث «انقطاع وحی» مطرح نشده که عنوانی تاریخی است، بلکه ذیل عنوان وحی آمده است، در صورتی که حتی برداشت ذکر شده از آیه ناظر به یک رخداد تاریخی است که هم انقطاع وحی رخ داده و هم پیامدهایی چون بهانه گیری مشرکان و ... به دنبال داشته است.^{۶۲} نمونه دیگر مقایسه سوره طه و قصص است که در یکی جامعه اصالت دارد و در طه محور کلام شخص حضرت موسی است. به عبارت دیگر در صورت توجه به آیات به صورت مجموعه ای، بخش های متعددی از گرایش تاریخ قابل اعمال به نظر می رسد. البته محققان در مواردی هم نکاتی را یادآور شده اند، مانند صنعت شیشه و استفاده از آن برای روشنائی در عصر بعثت با توجه به آیه ۳۵ نور «فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ»^{۶۳}، درباره آیه ۲۱۳ سوره بقره (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً) هم تفسیر راهنما ۴۵ برداشت ارائه می کند.

البته روشن است که اگر انتظار داشته باشیم تفسیر راهنما در همه بخش های تاریخی و گرایش های آن حرف تمام و کامل

است. در پایان هر بخش از آیات هم فهرستی از عناوین و موضوعات همان آیه آورده شده است.

۲) **مختصر یا طولانی**: این تفسیر در مجموع به بیست جلد رسیده است. حقیقت این است که اگر قرار بود این تفسیر به سبک تفسیرهای دیگر نگاشته شود و ضمناً این حجم از اطلاعات هم حفظ شود، شاید حجمی به مراتب بیشتر از این می یافت. اختصار در بیان مطالب که گاه به نا تمام ماندن جملات انجامیده، گویای این امر است. بنابراین این تفسیر بیست جلدی را از لحاظ حجم باید تفسیری طولانی، ولی از لحاظ متن نگارش مختصر دانست.

۳) **شرح متن یا مزجی**: متن آیات در تفسیر راهنما از ترجمه ها جدا شده است. نکات تفسیری هم از ترجمه ها متمایز است. البته گاهی در نکات تفسیری، مطالبی آمده که عین ترجمه هاست و نمی توان نام آن را نکته تفسیری نهاد.

۴) **کامل یا ناقص**: این تفسیر کامل است و تمام قرآن کریم را شامل می شود.

۵) **جامع یا تخصصی**: تفسیر راهنما در شمار تفاسیر جامع جای می گیرد، لذا شاهد گرایش های متنوعی در آن هستیم. برخی با خلط دو موضوع اشکالی بر این تفسیر وارد می کنند و انتظار دارند این تفسیر در موضوعی خاص مثلاً تاریخ به تمامی زوایای علم تاریخ، مسلط و آنها را در قرآن بازیابی کند. اگر چنین تفسیری عرضه شود که در عین جامع بودن، تمام علوم را به تمامی در تفسیر لحاظ کند، نام چنین تفسیری «جامع تخصصها» خواهد بود که تاکنون کسی ادعای نگارش چنین تفسیری را نکرده است.

۶) **منبع دهی**: در بخش آرای مفسران، به منابع استناد کافی نشده است، هر چند در ابتدای کتاب به منابع تفسیری اشاره شده است.

۷) **ترجمه آیات**: از جلد هشت به بعد ترجمه آیات اضافه شده است و محققان به دلیل تأمین اهداف (نیاز مخاطب به ترجمه و بی نیازی از قرآن مترجم) به این کار اقدام کرده اند. البته تطبیق ترجمه آیات با تفسیرهای ارائه شده و سنجش دقت آنها کاری مفصل را می طلبد و از آن جهت که محققان در نکات تفسیری گاه احتمالات مختلف را یادآور شده اند و خود به روشنی مبنای خاص را برنگزیده اند، ارائه ترجمه ای دقیق (خلاصه تفسیر راهنما به عنوان ترجمه) کاری مشکل به نظر می رسد و بروز ناهماهنگی ها به نظر طبیعی می رسد.

۸) **ترجمه روایات**: در این بخش هم ناهماهنگی هایی وجود دارد، گاه روایات ترجمه شده اند، گاهی متن عربی ذکر شده،

در مواردی هم بخشی از روایات ترجمه شده است و البته به تدریج متن و ترجمه روایات منفک از هم جای خود را در تفسیر باز کرده و روند تکاملی یافته است.

۹) **ساده نویسی**: این تفسیر به زبانی مفهوم برای همگان نگاشته شده است و حتی آیاتی که متضمن مباحث فلسفی و ... است نیز به زبانی ساده و قابل فهم بیان شده است.

۱۰) **تفکیک مطالب**.

۱۱) **ارائه فهرست های متنوع**.

۱۲) **نمایه سازی**: نمایه ها نشان می دهند که در هر آیه چند مطلب و چه مطالبی هست. نمایه ها ذیل هر آیه و به ترتیب عناوین اصلی و فرعی به صورت الفبایی تنظیم شده و در آخر هر جلد، مطالب سوره ها به تفصیل فهرست نگاری شده است. البته نمایه های مذکور خالی از اشکال نیستند^{۶۵} و مسلماً با تفکری مجدد در آیات باز هم افق های روشن گشوده خواهد شد و نمایه های افزودنی یافته خواهند شد. برای نمونه از نظر نگارنده در ذیل آیه ۹ از سوره انعام «وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلْبَسُونَ» در کنار سیزده عنوان می توان «پاسخگویی خداوند به شبهات کفار» را هم اضافه کرد؛ اینکه خداوند آیه ای برای رسول می فرستد تا جواب آنها باشد؛ همین طور «آگاه کردن مردم از شبهه های کفار و پاسخ آن» قابل افزودن است، در کنار این دو با الغای خصوصیت از مشرکان و کفار می توان «پاسخگویی به جاهلان و افراد گرفتار شبهه» را نیز از آیه استفاده کرد؛ همچنین پاسخ دادن خداوند به صاحبان شبهه و جامعه اسلامی نشان می دهد قرآن کریم از جاهلان انتظار دارد به پاسخ خداوند گوش دهند، پس این آیه حتی برای خود کفار، مشرکان و جاهل ها هم دارای پیام و نکته است که درخور افزودن است و به بیان دیگر قرآن کریم انتظار دارد صاحبان شبهه و جهل قرآن را به عنوان پاسخگو بپذیرند؛ همین طور لزوم پاسخ به شبهات حتی اگر صاحبان شبهه عناد داشته باشد. «وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم ...» که موجب مصونیت دیگران است.

این همه از ظرفیت بالای آیات الهی و نیز عرصه وسیع کارهای انجام نیافته پیرامون این کتاب الهی نشان دارد.

۶۵. درآمدی بر بازخوانی روشی نوین در تفسیر قرآن ...، ص ۹۳ به بعد.